

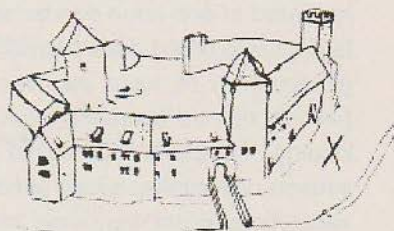
Vondsten uit de gracht van waterburcht Kapellendorf

Ruud Stam

De burcht Kapellendorf ligt iets ten oosten van Weimar in Thüringen (Duitsland, zie kaartje, afbeelding 1).ⁱ Bij het uitbaggeren van de gracht in 1977/78 heeft Dr. Eberhard Schmidting, ter hoogte van de vroegere ingang van de burcht, de bagger apart laten zetten en de daarin aanwezige pijpenkoppen verzameld. Afbeelding 2 laat een impressie van de huidige Burcht zien.ⁱⁱ Daarop is ook de vindplaats aangegeven. Bij een bezoek dit jaar aan de heer Schmidting, om zijn verzameling te bekijken, heeft hij mij het materiaal ter beschikking gesteld om te bewerken.ⁱⁱⁱ Het doel van dit artikel is om het inzicht te vergroten in de verspreiding van de Nederlandse kleipijpen, identificatie van pijpenmakers die geëxporteerd hebben en om meer te weten te komen over hoe de handel in pijpen verliep.

Afbeelding 1: Bij het kruis de vondplaats

Afbeelding 2: De waterburcht met bij het kruis de vondplaats

De vondsten

Uit de bagger zijn 28 (fragmenten van) gladde pijpenkoppen (tabel 1), 2 figurale koppen en 13 steelfragmenten met een tekst (tabel 2) geborgen. Dit materiaal is onderstaand geanalyseerd.^{iv}

Daarnaast zijn scherven van pijpenkoppen, veel gladde steelfragmenten, en enkele steelfragmenten met gestempelde zwaartepuntdecoraties uit de 18^e en 19^e eeuw in het materiaal aangetroffen. Deze resten geven geen bruikbare informatie en zijn hier niet verder in beschouwing genomen.

ⁱ De burcht Kapellendorf werd tegen het begin van de 13e eeuw gebouwd. Vanaf 1348 in handen van de stad Erfurt die de burcht, als bescherming van haar handel, grootscheeps liet uitbouwen. Vanaf 1666 in handen van het huis Sachsen. Na 1691 in handen van het huis Sachsen-Weimar. Vanaf de 19^e eeuw in diverse particuliere handen.

ⁱⁱ Deze impressie van de burcht is gebaseerd op een foto van de burcht in: Schuchardt: Die Wasserburg Kapellendorf, Weimar, 1935. Met dank aan Jolanka van der Perk die de tekeningen 2, 3 en 5 gemaakt heeft.

ⁱⁱⁱ Mijn dank gaat uit naar Dr. Dr. Eberhard Schmidting voor het bereidwillig uitlenen van het materiaal voor bewerking.

^{iv} Dank aan Hans van der Meulen voor het meehelpen bij de datering.

Tabel 1: Gladde pijpenkoppen¹

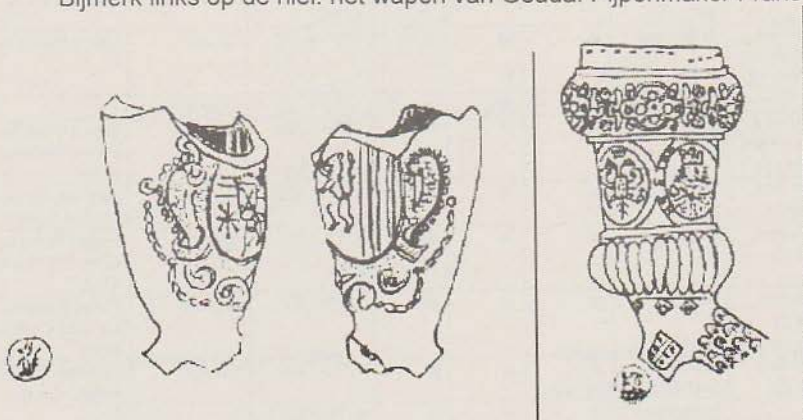
Model	Bijmerken	Hielmerk	Ge-glaasd	Gebot-terd	Rade-ring	Datering	Herkomst	Waarschijnlijke pijpenmaker
Dubbel conisch	-	-	-	?	-	1650-1670	lokaal	?
ovoïde	-	H gekroond	ja	ja	ja	1720-1740?	Gouda	Arnoldus de Vos of zijn weduwe of Jan Timmers
ovoïde	Punt (l)	Both	ja	ja	ja	1730-1740	Gouda	Gerrit Verschut
ovoïde	Punt (r)	66 gekroond	ja	ja	ja	1730-1740	Gouda	Hermanus van der Spelt
ovoïde	-	66 gekroond	ja	ja	ja	1730-1740	Gouda	Hermanus van der Spelt
ovoïde	-	H gekroond	ja	ja	ja	1730-1740	Gouda	Jan Timmers
ovoïde	?	H gekroond	ja	?	?	1730-1740?	Gouda	Jan Timmers
ovoïde	-	zwijn	ja	ja	ja	1730-1740	Gouda	Lieve Pijl
ovoïde	Punt (l en r)	Vos op zijn gat	ja	ja	ja	1735-1740 (1750)	Gouda	Jacob de Vos
ovoïde	-	Vos op zijn gat	ja	ja	ja	1735-1740 (1760)	Gouda	Jacob de Vos
ovoïde	Wapen van Gouda (l), en 3 punten (r)	Both	ja	ja	ja	1750-1770	Gouda	Gerrit Verschut
ovoïde	-	Onleesbaar	ja	ja	ja	1750-1775	Gouda?	?
ovoïde	Wapen van Gouda (l) en 2 punten (r)	Both	ja	ja	ja	1760-1780	Gouda	Gerrit Verschut, Pieter Pietersz. Lens
ovoïde	Wapen van Gouda (l)	Vos op zijn gat	ja	ja	ja	1770-1800	Gouda	Jan van Rossen, Arnout Carlier
ovoïde	Wapen van Gouda (l)	Both	ja	ja	ja	1775-1800	Gouda	Pieter Pietersz. Lens of Christiaan Smit
ovoïde	Wapen van Gouda (l)	Both	ja	ja	ja	1775-1800	Gouda	Pieter Pietersz. Lens of Christiaan Smit
ovoïde	Wapen van Gouda (l)	Vos op zijn gat	ja	ja	ja	1775-1800	Gouda	Jan van Rossen, Arnout Carlier
ovoïde	? (l)	onleesbaar	ja	ja	ja	1775-1800?	?	?
ovoïde	Wapen van Gouda (l)	onleesbaar	ja	ja	ja	1775-1800	Gouda?	?
ovoïde	Wapen van Gouda (l)	H gekroond	ja	ja	ja	1775-1800	Gouda	Sijbrand Revet, Maarten Heerkens
ovoïde	Wapen van Gouda (l)	Scheepje?	ja	?	/	1775-1800	Gouda	?
ovoïde	Wapen van Gouda (l)	Both	ja	ja	ja	2 ^e helft 18 ^e eeuw	Gouda	Gerrit Verschut of Pieter Pietersz. Lens of Christiaan Smit
ovoïde	Wapen van Gouda (l)	Leeuw in de Hollandse tuin	ja	?	?	2 ^e helft 18e	Gouda	Frans Verzijl, firma Verzijl
kromkop	-	EB gekroond op de ketel	nee	?	?	18 ^e /19 ^e	?	?
ovoïde	Wapen van Gouda (l)	46 gekroond	ja	?	?	1775-1815	Duits	Duitse imitatie van Goudse pijp
ovoïde	Wapen van Gouda (l)	Leeuw in de Hollandse tuin	ja	ja	ja	1790-1820	Gouda	Frans Verzijl, firma Verzijl

¹ Voor de in deze tabel genoemde pijpenmakers is gebruik gemaakt van Duco, D. H.: Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda. Amsterdam, 2003.

Model	Bijmerken	Hielmerk	Ge- glaasd	Gebot- terd	Rade- ring	Datering	Herkomst	Waarschijnlijke pijpenmaker
ovoïde	-	Springend paard	ja	?	?	1 ^e helft 19 ^e eeuw	Hessen of Gouda	?
Rond- bodem	-	Onleesbaar (op de ketel)	nee	nee	ja	19 ^e	?	?

Naast het gladde materiaal zij er twee Goudse reliëfpijpen gevonden:

- Wapenpijp, merk Vos op zijn gat (zie afbeelding 3). Datering midden 18^e eeuw. Als pijpenmaker komt Jacob de Vos of zijn weduwe Hester Dirka in aanmerking. Op de pijp staan de wapens van Sachsen en van Leipzig.
- Lodewijk de XIVe stijl pijp (zie afbeelding 4).¹ Datering 1748 of kort daarna. Op de pijp zijn afgebeeld Maria-Theresia en Franciscus van Oostenrijk en de wapens van Hongarije en Habsburg. Merk: Leeuw in de Hollandse tuin, Bijmerk links op de hiel: het wapen van Gouda. Pijpenmaker Frans Verzijl.

Afbeelding 3: Wapenpijp

Afbeelding 4

Datering en toeschrijving

Bij de datering en de toeschrijving van pijpen die in Duitsland gevonden worden moet altijd extra gelet worden op imitaties van het Goudse product. Omdat onze kennis van de verschillende producten uit de diverse centra van de pijpenindustrie in Duitsland nog beperkt is, is het vaak moeilijk om met zekerheid te zeggen of een pijp uit Gouda afkomstig is of niet. Kwaliteit van de pijp, vormgeving van het merk en de gebruikte bijmerken geven de mogelijkheid om in veel gevallen vast te stellen of we met grote waarschijnlijkheid met een in Duitsland vervaardigde pijp of een uit Gouda geïmporteerd exemplaar van doen hebben. Daarnaast moet gekeken worden of

¹ Omdat deze pijp niet aan mij uitgeleend is, maar wel bij de vondst hoort, is hier de tekening uit Meulen J. van der: Goudse pijpenmakers en hun merken, Leiden, 2003, blz. 23, opgenomen. Zie ook Krommenhoek, W. en Vrij, A.: Kleipijpen, drie eeuwen Nederlandse kleipijpen in foto's. Amstelveen, 1986, blz. 237.

soortgelijke producten uit Duitse productiecentra bekend zijn om niet te lichtvaardig conclusies over de herkomst te trekken.

Meer en meer wordt thans onderkend, dat veel pijpen die in Duitsland gevonden worden niet uit Nederland afkomstig zijn, maar in regionale Duitse centra vervaardigd zijn. Dit geldt ook in Thüringen. Vondsten in Erfurt laten zien dat weliswaar veel Gouds materiaal aangetroffen is maar dat de in Duitsland geproduceerde pijpen in de meerderheid zijn.¹ Voor zover bekend golden er in de 18^e eeuw in Thüringen geen import beperkende maatregelen voor Goudse pijpen.

Veel pijpenkoppen uit dit vondstcomplex waren fragmenten. Dit heeft in een aantal gevallen de datering bemoeilijkt. In het algemeen is gewerkt met een ruime datering. Uitgezonderd een aantal vroege ovoïde modellen zonder Gouds bijmerk, waar aangenomen is dat deze voor 1740 te dateren zijn.² Bij twee pijpen waar op grond van de vorm een langere datering zeker gerechtvaardigd was, maar die geen Gouds wapen als bijmerk hebben, is tussen haakjes een tweede jaartal opgenomen.

De keuze voor een ruimere datering impliceert ook dat de toeschrijving aan één pijpenmaker soms niet mogelijk is en dat meer pijpenmakers genoemd moeten worden die als maker in aanmerking komen.

De gevonden kopjes nader beschouwd.

Uit de 17e eeuw is slechts een pijpenkop aangetroffen. Deze pijp uit het midden van de 17e eeuw is van een slechte kwaliteit en vermoedelijk gemaakt in Duitsland.

Al het overige materiaal is uit de 18^e en 19^e eeuw en is indicatief te dateren tussen 1720 en 1820/1850. Opvallend is het zeer hoge percentage pijpen dat met grote zekerheid van Goudse herkomst is. Het betreft 22 van de 29 pijpen uit deze periode. Twee pijpen zijn mogelijk ook uit Gouda afkomstig. Van twee pijpen kan een Duitse herkomst vermoed worden. Bij drie pijpenkoppen is over de herkomst niets te zeggen.

De Goudse pijpen:

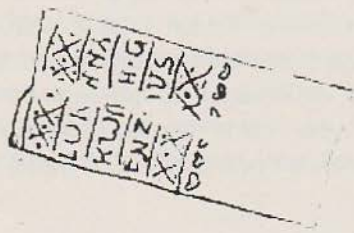
Opvallend is dat er alleen pijpen van porceleijne kwaliteit aangetroffen zijn. Aangenomen mag worden dat zowel het hoge percentage Goudse pijpen als de hoge kwaliteit van de pijpen te maken heeft met de sociaal-economische positie van bewoners van de burcht. Al de Goudse pijpen zijn te dateren tussen 1720 en 1820. Er is een vrij regelmatige verdeling van de verschillende pijpen over dit tijdvak (zie tabel 1). De streek tussen Erfurt en Weimar had in de 18^e eeuw weinig te lijden van oorlog. De Zevenjarige Oorlog (1756-1763) betekende voor beide steden slechts een financiële belasting, maar er vonden geen oorlogshandelingen plaats. De import van

¹ Noll, G. en Stecher, H.: Relikte eines Lasters. Erfurter Tonpfeifenfunde im Stadtmuseum. Erfurt, 2002. Noll, G.: Erfurter Tonpfeifen. Knasterkopf, 17, 2004, blz. 74 –78. Er worden pijpen uit acht opgravingen in de stad Erfurt en een aantal losse vondsten geanalyseerd.

² In 1739 kregen de Goudse pijpenmakers het recht om het wapen van Gouda op de zijkant van de hiel te plaatsen. Voor de datering van de uit Gouda afkomstige pijpen is hier aangenomen dat voor de exportpijpen ook daadwerkelijk direct van dit recht gebruik gemaakt is.

pijpen kon dan ook relatief ongestoord plaatsvinden en de gevonden regelmatige verdeling van pijpen over dit tijdvak is daarmee in overeenstemming. De Napoleontische tijd bracht veel oorlogsgeweld met zich mee. Het lijkt erop dat regelmatige import vanuit Gouda dan stopt. Ook in Erfurt zijn vanaf het begin van de 19^e eeuw nauwelijks meer pijpen aangetroffen die met zekerheid als Gouds aan te merken zijn.

- Pijpen gemerkt met de **Both** van Gerrit Verschut zijn, uit dezelfde periode, ook in Erfurt gevonden. Dit duidt op een afzet naar een gebied en niet enkel naar afzonderlijk klanten. Dit past beter in het handelspatroon van een handelaar dan die van een pijpenmaker. Immers een pijpenmaker zal eerder afzonderlijke klanten hebben en niet in de gelegenheid zijn om een gebied te bezoeken en daar meerdere klanten te werven. Zowel in Erfurt als ook in de gracht van de burcht Kapellendorf zijn een aantal exemplaren van pijpen gemerkt met de Both gevonden. Dit duidt op een geregelde import. Ook uit de periode na de dood van Verschut worden pijpen gemerkt met de Both aangetroffen. Ook dit duidt op een belangrijke rol voor de tussenhandel.
- Ook voor het merk de **gekroonde H** geldt dat deze, afkomstig uit dezelfde periode, ook in Erfurt aangetroffen is. Het merk de gekroonde H komt over een langere periode dan het werkzame leven van de pijpenmaker voor. Ook hier kunnen dezelfde opmerkingen gemaakt worden over de handel.
- Het merk de **Vos op zijn Gat** komt in dit materiaal over een langere periode voor, maar is in Erfurt niet gevonden. Opvallend is wel dat Jacob de Vos een speciale pijp voor Leipzig heeft laten vervaardigen (met wapens van Sachsen en Leipzig). Kennelijk had hij ook export naar Leipzig.
- Verder zijn de Goudse merken **66 gekroond**, het **Zwijn** en de **Leeuw in de Hollandse Tuin** in het materiaal aanwezig. 66 gekroond en de Leeuw in de Hollandse Tuin zijn ook in Erfurt gevonden en zijn afkomstig uit dezelfde periode.

De gevonden steelteksten

In het materiaal waren tien verschillende steelfragmenten met een tekst aanwezig. Negen daarvan zijn in onderstaande tabel opgenomen. Een steeltekst (afbeelding 5) is niet opgenomen omdat deze sterk afwijkt van alle andere en vergelijkbaar is met steelteksten uit het Westerwald uit het midden van de 18^e eeuw.¹ Welke pijpenmaker het betreft is niet gevonden.

Afbeelding 5

¹ Vergelijk Kügler, M.: Tonpfeifen. Hör-Grenzhausen, 1987.

(* betekent dat daar zeker een letter heeft gestaan)

Tekst	Tekst	Aantal	Datering	Herkomst
IHOEST		1	1789, 1791	Johan Oest, Grossalmerode
HCS.MAN		1		Grossalmerode??
*RGKLEI ⁱ		1		Gouda
G.V. Schut	Gouda	3	1722-1772	Gerrit Verschut, Gouda
IDEVOS.	Gouda	1	1729-1777	Jacob de Vos of zijn weduwe, Gouda
.VDEWAL	Gouda	2	1744-1747	Cornelis van der Wal, Gouda
AGT	E	1		
: LIS.TEN	*Y.LER	1		
	Gouda	1		

De steeltekten IHOEST en G.V.SCHUT zijn ook in het nabijgelegen Erfurt (Thüringen) meerdere malen gevonden.ⁱⁱ Mogelijk is IHOEST een pijpenmaker uit het nabije Grossalmerode (Noord-Hessen).ⁱⁱⁱ Bij .VDEWAL zou, naast de Goudse pijpenmaker Cornelis van der Wal, ook de pijpenmaker Friedrich Vonderwall uit Grossalmerode in aanmerking kunnen komen. Echter de manier waarop deze zijn pijpenstelen merkt is sterk afwijkend van de manier waarop dit gebeurd is op dit steelfragment.^{iv} G.V.Schut is Gerrit Verschut uit Gouda.^v Hij zette het merk de Both. Zoals uit tabel 1 blijkt zijn meerdere pijpen met dit merk bij Kapellendorf gevonden. Jacob de Vos zette het merk vos op zijn gat. Ook hier zijn zowel een steelfragment als pijpenkoppen met dit merk gevonden.

Conclusies

- De fragmenten van pijpen die gevonden zijn bij de burcht Kapellendorf vormen een uitzonderlijke groep pijpen. Het zeer hoge aandeel Goudse pijpen en de hoge kwaliteit houden verband met de sociaal economische positie van de bewoners van deze burcht.

Het zwaartepunt van de vondsten ligt in de periode 1720 – 1820. De enige 17^e eeuwse pijp neemt een uitzonderingspositie in.

ⁱ Het betreft de naamsafkorting van George Brugklei welke mogelijk een Amsterdamse pijpenhandelaar was. Pijpen met zijn naam op de steel zijn gemerkt met de gekroonde 66. Bron: mondelinge mededeling Jan van Oostveen, Tiel.

ⁱⁱ Noll: Relikte, blz. 38/39 en 48/49.

ⁱⁱⁱ Id. blz. 32. Behalve het woord Gouda is op de steelfragmenten uit Erfurt ook de lettercombinatie G.A.R.D. gevonden, dat staat voor Grossalmerode. Seeliger, M. heeft in zijn dissertatie Pfeiffenmacher und Tonpfeifen zwischen Weser und Harzvorland. Göttingen, 1993 op blz. 188 de Pijpenmaker Johann Oest in Grossalmerode vermeld. In 1814 en 1815 ook diens weduwe.

^{iv} Stephan, H-G. : Grossalmerode. Ein europäisches Zentrum der Herstellung von technischer Keramik. Grossalmerode 1995. Teil II, blz. 145.

^v Zie Duuren, L. van: Voorlopige inventarisatie van Pijpmakersnamen en andere opschriften op kleipijpstelen. PKN 7(27), 1985, blz. 90.

- Export van pijpen met een bepaald merk was niet aan de duur van het werkzame leven van een pijpenmaker gebonden. Bij merktrouw heeft vermoedelijk ook de tussenhandel een rol gespeeld, gelet op zowel het frequent voorkomen van Goudse pijpen met één bepaald merk in de regio Erfurt - Weimar, als op het voorkomen over een langere periode van hetzelfde merk.
- Vergelijking van beide vondstcomplexen (Erfurt en Kapellendorf) geeft hierdoor een indruk van de manier waarop de handel in pijpen plaatsvond en bevestigt de vermoedens die daarover bestonden.
- In de Napoleontische tijd is de geregelde Goudse export naar deze streek gestopt.